10.22052/hadith.2024.255417.1495

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 57– 83

A Re-examination of the Concept of "Ṣaḥīḥ" from the Perspective of Early Hadith Scholars

Mohammadebrahim Roshanzamir
Associate Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. oshanzamir@razavi.ac.ir

Received: 2024/09/07
Accepted: 2024/12/17

Abstract

Access to the Sunnah, as the most extensive source of religious knowledge, is achievable through authentic "Ṣaḥīḥ" traditions; therefore, it is essential to clarify how early and late Hadith scholars defined an authentic Hadith. In the terminology of later scholars, a ṣaḥīḥ hadith is defined as a report transmitted continuously to the Infallible Imam (as) through just Imami narrators. Given that early traditionists did not provide an explicit definition of this concept, their perspective must be deduced through an examination of their works. Some scholars have claimed that according to early traditionists, a ṣaḥīḥ Hadith was one whose issuance (ṣudūr) from the Infallible was known with certainty or high confidence. Adopting a descriptive-analytical method and relying on library-based sources, this study aims to verify the validity of this claim. The findings indicate that for early Hadith scholars, an authentic report was one accompanied by contextual evidence (qarā'in) warranting reliance; however, there is no textual evidence in early Hadith compendia suggesting that they considered a report ṣaḥīḥ only if they had certainty or high confidence regarding its issuance from the Infallible. It appears that this misconception stems from conflating the indicators of issuance, indicators of textual validity, and indicators of preference. The indicators of textual validity and preference mentioned in early works are incapable of proving issuance from the Infallible. Furthermore, although the contextual indicators cited by Shaykh al-Bahāʾī may generate confidence regarding the issuance of a tradition from the Infallible, they are absent from the writings of early Hadith scholars.

Keywords: Sunnah, Hadith, Ṣaḥīḥ, Early Hadith Scholars.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

Extended Abstract

Introduction

The Sunnah, as the most extensive source of religious knowledge, has reached us primarily through Hadiths. Since this invaluable heritage has been exposed to numerous damages during transmission, Hadith scholars have endeavored to distinguish authentic Hadiths from weak ones using various indicators. Consequently, the term "Ṣaḥīḥ" (authentic) has been frequently used among both early and later scholars. While there is no disagreement about the concept of "Ṣaḥīḥ" according to later scholars—defined as a report transmitted through a chain of just Imami narrators to the Infallible Imam (as) —there is no consensus regarding its meaning among the early Hadith scholars. Therefore, it is necessary to re-examine the concept of "Ṣaḥīḥ" among early scholars to determine the degree of validity of what has been attributed to them.

This research aims to verify that there is no evidence in early Hadith collections suggesting that "Ṣaḥīḥ" meant a report whose issuance from the Infallible was known with certainty or confidence.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical approach and utilizes library-based sources. The study examines the concept of "Ṣaḥīḥ" as understood by early Imami scholars, specifically through a detailed analysis of the major early Hadith Collections.

The research methodology involves several steps: First, a comprehensive review of the existing literature on the definition of "Ṣaḥīḥ" among early Hadith Scholars was conducted, examining both the views of later scholars (from the late 7th to early 14th century AH) and contemporary scholars (14th-15th centuries AH). Second, a systematic analysis of the primary sources was undertaken to identify instances where the term "Ṣaḥīḥ" or related concepts such as "muwaththaq bihī" (reliable/trustworthy) were used. Third, the study identified and categorized the types of evidence (qara'in) mentioned in these works, distinguishing between: (a) evidence proving the issuance (ṣudūr) of a hadith from the Infallible (as), (b) evidence indicating the correctness of the content (matn), and (c) evidence for preferring one report over another in cases of contradiction.

The study also critically examines the claims of various scholars, including Muhammad Amin al-Astarabadi who first claimed that early traditionists understood "Ṣaḥīḥ" as meaning a report whose issuance from the Infallible (as) was known with certainty.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

Results and Findings

The research findings reveal several important points regarding the concept of "Ṣaḥīḥ" among early Hadith scholars:

1. A thorough examination of early Hadith collections reveals that there is no explicit definition of "Ṣaḥīḥ" in the introductions or texts of early Hadith collections.

2. Al-Kulayni's discussion in the introduction to Al-Kafi focuses on resolving contradictory hadiths. The evidence he mentions—such as conformity with the Qur'an, opposition to general Sunni views, and alignment with the consensus of Imami scholars—falls under the category of evidence for preference (tarjīḥ) rather than evidence for proving the issuance (ṣudūr) from the Infallible (as).

3. In the introduction to Man lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh, al-Saduq states that unlike other compilers who include everything they narrate, he only includes Hadiths he issues fatwas upon, judges to be authentic, and considers as evidence between himself and God. However, there is no evidence that "aḥkumu bi-siḥḥatihī" (I judge it to be authentic) means confidence or certainty in its issuance from the Infallible.

4. Al-Tusi, in the introduction to Al-Istibsar, divides reports into mutawatir and ahad, further dividing ahad into those accompanied by evidence and those without. He considers acting upon mutawatir reports and those accompanied by evidence as acting upon knowledge, but do not mention confidence or certainty regarding issuance from the Infallible. In his book Al-Uddah fi Uṣūl al-Fiqh, al-Tusi explicitly states that the evidence he discusses—including conformity with reason, the Qur'an, and consensus—indicate the correctness of the content of reports, but do not prove the actual truth of the reports themselves, as reports could be fabricated while still conforming to these criteria.

5. The research demonstrates a critical confusion between three types of evidence in later scholarly works:

-Evidence for Issuance (Ṣudūr): Evidence that can establish the issuance of a report from the Infallible, such as those mentioned by Shaykh al-Baha'i in Mashriq al-Shamsayn, including the existence of a report in many of the four hundred principles (uṣūl), repetition in multiple principles with reliable chains, and reports from works approved by the Imams.

- Evidence for Content Validity: Evidence that indicates the correctness of a report's content, such as conformity with the Qur'an, definitive Sunnah, reason, consensus, and the absence of contradictions.

-Evidence for Preference (Tarjih): Evidence used to prefer one report over another in cases of contradiction, such as opposition to general Sunni views.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

6. Shaykh al-Baha'i's Evidence: The evidence mentioned by Shaykh al-Baha'i could, if present, create confidence in the issuance of a report from the Infallible. However, there is no trace of these types of evidence in early Hadith collections. Furthermore, Shaykh al-Baha'i himself acknowledges that these types of evidence are no longer available in his time.

Conclusion

1. Undoubtedly, for early Hadith scholars, a "Ṣaḥīḥ" Hadith was one accompanied by some evidence that warranted reliance.
2. There is no evidence in early hadith collections indicating that "Ṣaḥīḥ" meant a Hadith whose issuance from the Infallible (as) was known with confidence or certainty.
3. There has been confusion between evidence for proving issuance, evidence for content validity, and evidence for preference in some later and many contemporary works. The evidence mentioned in early works pertains to content validity and preference, which can only confirm the correctness of content or determine the preferred report in cases of contradiction, but cannot prove issuance from the Infallible.
4. The research demonstrates the importance of precision in the terminology used by early and later scholars and highlights the need for careful distinction between different types of evidence when evaluating the authenticity of hadiths.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

دوفصلنامه علمی حدیث‌پژوهی
سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ ۳۵
مقاله علمی‌پژوهشی
صفحات: ۵۷- ۸۳

بازپژوهی مفهوم «صحیح» ازنظر محدثان متقدم

محمد ابراهیم روشن ضمیر*

چکیده

دست‌یابی به سنت به‌عنوان گسترده‌ترین منبع شناخت دین از طریق اخبار صحیح میسر است، بنابراین لازم است تعریف حدیث پژوهان متقدم و متأخر از حدیث صحیح مشخص شود. خبر صحیح به‌اصطلاح متأخران عبارت از خبری است که از طریق راویان امامی عادل به معصوم علیه‌السلام متصل باشد. با توجه به اینکه محدثان متقدم تعریف روشنی از مفهوم صحیح ارائه نکرده‌اند، باید با مراجعه به آثار آنان، تعریف آنان را به دست آورد. برخی ادعا کرده‌اند ازنظر متقدمان، حدیث صحیح عبارت از خبری بوده که علم یا اطمینان به صدور حدیث از معصوم علیه‌السلام داشته‌اند. این پژوهش که به شیوه توصیفی- تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای سامان‌یافته، درصدد راستی آزمایی این ادعاست. یافته‌های این پژوهش نشان از آن دارد که خبر صحیح ازنظر متقدمان، خبری بوده که همراه با قرینه‌ای بوده که اقتضای اعتماد را داشته است، اما هیچ نشانه‌ای در جوامع متقدم وجود ندارد که خبر صحیح ازنظر آنان خبری بوده است که اطمینان یا علم به صدور آن از معصوم علیه‌السلام داشته‌اند؛ به نظر می‌رسد آنچه باعث سوءبرداشت شده، خلط بین قرائن اثبات صدور، قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح شده است. قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح که در آثار متقدمان از آن‌ها نام برده شده، ناتوان از اثبات صدور از معصوم علیه‌السلام هستند؛ قرائنی که شیخ بهایی از آن‌ها نام برده، هرچند می‌توانند نسبت به صدور روایت از معصوم علیه‌السلام اطمینان ایجاد نمایند، اما در آثار محدثان متقدم وجود ندارند.

کلیدواژه‌ها: سنت، حدیث، صحیح، صحیح قدمایی، محدثان متقدم.

* دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد. مشهد. ایران. roshanzamir@razavi.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷

10.22052/hadith.2024.255417.1495

مقدمه

سنت به‌عنوان گسترده‌ترین منبع شناخت دین به‌طور عمده از طریق احادیث به دست ما رسیده است. ازآنجاکه این میراث گران‌بها در مسیر انتقال، در معرض آسیب‌های فراوانی قرار داشته است، حدیث پژوهان کوشیده‌اند با کمک قرائن، حدیث صحیح از سقیم را بازشناسند، لذا عنوان خبر صحیح در لسان پیشینان و پسینیان فراوان به‌کاررفته است. درباره مفهوم صحیح به‌اصطلاح متأخران اختلافی وجود ندارد و آن عبارت از خبری است که از طریق راویان امامی عادل به معصوم متصل باشد (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۴)، اما درباره مفهوم صحیح در نزد متقدمان دست‌کم در تعریف‌های ارائه شده اتفاق‌نظر وجود ندارد چراکه آنان تعریف روشنی از مفهوم صحیح ارائه نکرده‌اند[1]. آنچه درباره تعریف صحیح یا قرائن صحت ازنظر قدما گفته شده، عمدتا در آثار متأخران آمده است. لذا شایسته است مفهوم صحیح ازنظر پیشینیان مورد بازخوانی قرار گیرد تا مشخص شود آنچه به آنان نسبت داده شده از چه درجه اعتبار برخوردار است.

با توجه به تعریف حدیث که عبارت از سخنی است که حاکی از قول و فعل و تقریر معصوم علیهم‌السلام است، روشن است اثبات حدیث بودن گفتار، کردار و تقریر، متوقف بر علم و یا اطمینان به صدور آن از معصوم علیهم‌السلام است؛ چه اینکه بدون علم یا اطمینان به صدور آن‌ها از معصوم علیه‌السلام، تمایزی با سایر سخنان عادی نخواهد داشت و به آن حدیث نمی‌توان گفت، هرچند از مضمون درستی برخوردار باشد؛ به همین جهت است که ما حدیث موقوف یا مقطوع را اصلا حدیث نمی‌دانیم؛ لذا اطلاق حدیث بر آن‌ها، به جهت همراهی با اهل سنت در دانش درایه و از باب تسامح است.

حال با توجه به اینکه قوام حدیث به صدور آن از معصوم علیه‌السلام است، درباره اینکه چگونه می‌توان نسبت به صدور حدیث از معصوم علیه‌السلام علم یا اطمینان پیدا کرد، دو نظر مطرح است. نوعا گفته می‌شود ازنظر متقدمان، علم یا اطمینان به صدور حدیث از معصوم، بر پایه شواهد

---

۱. دست کم کلینی و صدوق تعریف مشخصی از صحیح ارائه نکرده‌اند، هر چند از قرائن و شواهد می‌توان برخی مؤلفه‌های مد نظر آنان در تعریف صحیح را حدس زد.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

و قرائنی که سند یکی از آن‌هاست، به دست می‌آید؛ درحالی‌که ازنظر متأخران، راه علم یا اطمینان به صدور از معصوم، سند است. تقریبا در بیشتر منابع معاصر که درباره حدیث صحیح بحث کرده‌اند این ادعا مسلم انگاشته شده که متقدمان امامیه تا قرن هفتم، حدیثی را صحیح می‌دانستند که بر پایه نشانه‌هایی وثوق به صدور آن داشتند؛ بنابراین ازنظر آنان حدیث تنها دارای دو قسم صحیح و غیر صحیح بوده است. معروف است از قرن هفتم، احمدبن طاووس یا علامه حلی تعریف دیگری از صحیح ارائه دادند که نزد متقدمان شناخته شده نبود. آنان تقسیم رباعی حدیث (صحیح، حسن، موثق و ضعیف) را جایگزین تقسیم ثنائی متقدمان کردند (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۱۳). البته کسانی ادعا کرده‌اند این اصطلاحات چهارگانه به گونه اجمال نزد محدثان عامه مطرح بوده است و احتمالا برخی اصطلاحات در آثار شیخ صدوق، سید مرتضی در الذریعه و شیخ طوسی در عده، منبع الهام سید بن طاووس به ترویج این تقسیم‌بندی چهارگانه شده است (سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۴۰). دغدغه این جستار پاسخ به این سؤال است که آیا آنان از کاربرد اصطلاح «صحیح»، وثوق (اطمینان) یا علم به صدور روایت اراده می‌کردند؟

پیشینه تعریف «صحیح قدمایی»

معروف است نزد متقدمان، تقسیم رباعی خبر به صحیح، حسن، موثق و ضعیف به تعریفی که از سوی متأخران پس از علامه حلی ارائه شده، شناخته شده نبوده است. البته آنان از اصطلاح صحیح و ضعیف درآثار خود استفاده می‌کرده‌اند، اما هیچ تعریف جامع‌ومانعی از صحیح و مؤلفه‌های آن در آثار آنان به چشم نمی‌خورد، هرچند بر اساس شواهد و قرائن می‌توان تا حدودی، مراد آنان از صحیح را بازشناخت. پیشینه این بحث را در دو قسمت از منظر متأخران و معاصران، پی می‌گیریم.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

تعریف «صحیح قدمایی» ازنظر متأخران (اواخر قرن ۷ تا آغاز قرن ۱۴)

برخی از متأخرانی که به تعریف صحیح قدمایی پرداخته‌اند، صحیح ازنظر آنان را عبارت از خبری می‌دانند که از پشتیبانی چیزی برخوردار بوده که اقتضای اعتماد بر آن داشته و موجب اطمینان به آن بوده است[۱]». به عبارت خلاصه، صحیح نزد آنان عبارت از خبری است که به‌گونه‌ای نسبت به آن اطمینان حاصل شود. کسانی مانند حسن بن زین‌الدین معروف به صاحب معالم[۲] (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۱۴)، شیخ بهایی[۳] (بهاءالدین عاملی، ۱۴۱۴ ق: ۲۶۹)، فیض کاشانی[٤] (فیض کاشانی، محمدمحسن، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۲۳)، مجلسی اول[۵] (مجلسی اول، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۷) به این مطلب تصریح کرده‌اند.

شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴ ق) در فائده هشتم وسائل الشیعه، قرائن همراه باخبر را به سه دسته تقسیم کرده و از یک قسم آن به‌عنوان قرائنی که دلالت بر ثبوت خبر از معصومان علیهم‌السلام دارد، نام برده، اما ادعا نکرده متقدمان از خبر صحیح، خبر همراه این دسته از قرائن اراده می‌کردند؛ به‌عبارت‌دیگر، ادعا نکرده است که منظور متقدمان از خبر موثوق به، خبر موثوق الصدور از معصوم علیه‌السلام بوده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳۰: ۲۴۱).

محمدباقر حسینی استرآبادی معروف به میرداماد (م ۱۰۴۰ ق) در الرواشح السماویه، در شرح خطبه کافی، در پاسخ به این سؤال که چگونه ادعای کلینی مبنی بر صحت روایات کافی درست است درحالی‌که بسیاری از روایات بلکه بیشتر آن‌ها جزو روایات موثقه یا ضعیف است، سه احتمال را مطرح می‌کند: الف) ازآنجاکه متقدمان روایات را از طرق متعددی نقل

---

۱. کل حدیث اعتضد بما یقتضي الاعتماد علیه، أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون إلیه.

۲. ...لاستغنائهم [القدماء] عنه فی الغالب بکثره القرائن الدالة علی صدق الخبر.

۳. وهذا الاصطلاح لم یکن معروفا بین قدمائنا قدس الله ارواحهم کما هو ظاهر لمن مارس کلامهم بل کان المتعارف بینهم اطلاق الصحیح علی کل حدیث اعتضد بما یقتضی اعتمادهم علیه أو اقترن بما یوجب الوثوق به والرکون إلیه.

۴؛ و قد جری صاحبا کتابي الکافي و الفقیه علی متعارف المتقدمین في إطلاق الصحیح علی ما یرکن إلیه و یعتمد علیه فحکما بصحة جمیع ما أورداه في کتابیهما من الأحادیث و إن لم یکن کثیر منه صحیحا علی مصطلح المتأخرین.

۵. هذا الاصطلاح لم یکن معروفا بین قدمائنا قدس الله أرواحهم کما هو ظاهر لمن مارس کلامهم، بل کان المتعارف بینهم إطلاق الصحیح علی کل حدیث اعتضد بما یقتضي اعتمادهم علیه أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون إلیه.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

می‌کردند که در بین آن‌ها طریق صحیح هم وجود داشت، به خاطر اعتماد بر طرق صحیح، إبایی از نقل روایت از طرق ضعیف نداشتند؛ ب) آنان به خاطر درک و بینش بالا، نزدیک بودن به دوره حضور و شناخت آنان از ویژگی طبقات راویان، به قرائن و نشانه‌هایی آگاهی داشتند که بر اساس آن‌ها حکم به صحت روایات درست بوده و اسناد روایات به افراد غیرثقه ایرادی نداشته است؛ ج) آنان به خاطر در اختیار داشتن طرق متعددی برای هر روایت که مؤید و پشتیبان یکدیگر بودند، نیازی به اسناد به سند صحیح نمی‌دیدند و بر پایه اسانیدی که در اختیار داشتند، استناد این احادیث را به معصومان علیهم‌السلام حجتی ثابت و آشکار می‌دانستند و مراد آنان از صحیح، حدیث پذیرفته شده قابل‌اعتماد بوده است (میرداماد، ۱۴۲۲ ق: ۶۷). به‌رغم آنکه این ادعاهای میرداماد از حد احتمال فراتر نمی‌رود و موردنقد جدی است، اما وی ادعا نکرده متقدمان اطمینان یا قطع به صدور روایات از معصومان علیهم‌السلام داشتند. درواقع میرداماد با بیان این احتمالات، تنها ادعا کرده روایاتی که از طرق ضعیف در کافی و دیگر آثار متقدمان نقل شده نزد آنان حجت و مورد اعتماد بوده است. شایان توجه است که ازنظر ایشان علت اینکه متقدمان این روایاتی که از طرق ضعیف نقل شده را حجت می‌دانستند، در اختیار داشتن سند صحیح بوده است.

در اینجا یادکرد دو نکته شایسته است:

الف) هرچند در آثار پیش‌گفته از عبارت «موثوق به» در تعریف خبر صحیح قدمایی استفاده شده، اما هیچ‌کدام از آنان، آن را به «موثوق الصدور» یا «قطعی الصدور» تفسیر نکرده‌اند. به‌عبارت‌دیگر، از هیچ‌کدام از عبارات افراد پیش‌گفته، برنمی‌آید که مرجع ضمیر «به» در عبارت «موثوق به»، صدور از معصوم باشد، بلکه در برابر، از عبارات برخی از آنان مانند صاحب معالم در منتقی‌الجمان[1] (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۱۴)، به دست می‌آید مراد آنان از «موثوق به»، خبری بوده است که به‌درستی مضمون آن اطمینان داشته‌اند؛ بنابراین، خبر«موثوق به»، به معنی «موثوق بصحة مضمونه» است، منظور آنان از خبر«موثوق به»، خبری که اطمینان به صدور آن از امام علیه‌السلام داشته‌اند، یعنی «موثوق بصدوره عن الامام» نبوده

۱. ...لاستغنائهم [القدماء] عنه فی الغالب بکثره القرائن الدالة علی صدق الخبر.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

است[۱].

ب) عالمان پیش گفته، اقدام متأخران در عدول از تعریف صحیح قدمایی را به‌عنوان کاری بجا که چاره‌ای جز آن نبوده، ستوده‌اند. آنان دلیل عدول از تعریف صحیح قدمایی را فاصله گرفتن از زمان معصومان علیهم‌السلام و درنتیجه از بین رفتن بسیاری از قرائنی که موجب وثوق و اطمینان به صحت خبر نزد متقدمان بوده، دانسته‌اند[۲] (مجلسی اول، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۹).

اول کسی که ادعا کرده اصطلاح «صحیح» ازنظر متقدمان به معنای خبر قطعی‌الصدور از معصوم علیه‌السلام است، ملا محمدامین استرآبادی (م ۱۰۳۷ ق) در الفوائد المدنیه است، وی می‌نویسد: «معنای صحیح نزد قدما با اصطلاح متأخران از اصحاب ما که مطابق نظر اهل سنت است، مغایر است؛ و اول کسی از آنان (متأخران) که این اصطلاح [اصطلاحات چهارگانه] را ایجاد کرد بر اساس آنچه گزارش شده و در آینده خواهد آمد، علامه [حلی] است؛ معنای صحیح نزد قدما عبارت از خبری بوده که علم قطعی به صدور آن از معصوم داشتند، هرچند صدور آن از معصوم از باب تقیه باشد[۳]» (استرآبادی، ۱۴۲۶ ق: ۱۰۹). جالب اینکه استرآبادی نه‌تنها ادعا می‌کند که متقدمان قطع به صدور روایات داشتند بلکه مدعی است کسانی مانند شهید، صاحب معالم، شیخ بهایی و دیگران نیز همین باور را نسبت به صحت

---

۱. روشن است بین خبری که اطمینان به درستی محتوای آن داریم و خبری که اطمینان به صدور آن از معصوم علیه‌السلام داریم، عموم و خصوص من وجه است؛ وجه اجتماع، خبری است که هم اطمینان به صدور آن از معصوم علیه‌السلام داریم و هم اطمینان به درستی محتوای آن؛ اما ممکن است خبری به رغم اطمینان به صدور آن از معصوم علیه‌السلام، محتوای آن درست نباشد مثلا تقیه‌ای باشد؛ از طرف دیگر، امکان دارد خبری از محتوای درستی برخوردار باشد (موافق قرآن، روایات و...) اما اطمینان به صدور آن از معصوم علیه‌السلام نداشته باشیم.

۲. ... خفي عنهم قدس الله أرواحهم كثير من تلك الأمور التي كانت سبب وثوق القدماء بكثير من الأحاديث و لم يمكنهم الجري على أثرهم في تمييز ما يعتمد عليه مما لا يركن إليه، فاحتاجوا إلى قانون يتميز به الأحاديث المعتبرة من غيرها و الموثوق بها عما سواها، فقرروا لنا (شكر الله سعيهم) ذلك الاصطلاح الجديد؛ و قربوا لنا البعيد و وصفوا الأحاديث المنقولة في كتبهم الاستدلالية بما اقتضاه ذلك الاصطلاح من الحسن و الصحة و التوثيق.

۳. ... ومعنى الصحيح عندهم [قدما] مغاير لما اصطلح عليه المتأخرون من أصحابنا على وفق اصطلاح العامه و اولهم العلامه -على ما سيجى نقله عن بعض اصحابنا- فإن معناه عندهم ما علم علما قطعيا وروده عم المعصوم و لو كان من باب التقيه.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

حدیث نزد متقدمان داشتند که سید حسن صدر در نهایةالدرایه در بحثی مفصل به این ادعاها پاسخ داده است (موسوی عاملی، بی‌تا: ۱۱۱-۱۵۴).

پس از وی، محدث بحرانی (م ۱۱۸۶ ق) در الحدائق الناضره، بعد از یادکرد این نکته که تقسیم رباعی از ابتکارات علامه حلی (م ۷۲۴ ق) یا استادش جمال‌الدین بن طاووس (م ۶۷۳ ق) است، می‌گوید صحیح نزد متقدمان عبارت از خبری است که همراه قرائن و اماراتی بوده که اقتضای اعتماد داشته است و اشاره می‌کند که منظور از قرائن و امارات، مواردی است که شیخ طوسی در کتاب عدة الاصول برشمرده است. به‌رغم آنکه قرائن یادشده در کتاب عدة، بنا به‌تصریح شیخ طوسی قرائن صحت مضمون خبر بوده است نه قرائن وثوق به صدور، اما بحرانی در ادامه می‌گوید ظاهر عبارات متقدمان مانند کلینی، صدوق و شیخ در مقدمه کتاب‌هایشان این است که به صدور این روایات از معصومان علیهم‌السلام قطع داشتند[1] (بحرانی، بی‌تا، ج۱: ۱۷).

این دسته از عالمان برخلاف گروه پیش گفته، عدول از شیوه متقدمان و جعل اصطلاحات چهارگانه جدید را کاری نابجا توصیف کرده‌اند.

تعریف صحیح قدمایی ازنظر معاصران (قرن ۱۴ و ۱۵)

برخی از معاصران در تعریف صحیح قدمایی، همان دیدگاه متأخران را تکرار کرده، گفته‌اند مراد از صحیح قدمایی، خبری بوده است که اقتضای اعتماد داشته است؛ کسانی مانند شیخ عبدالله مامقانی[2] (مامقانی، ۱۴۲۸ ق، ج ۱: ۱۲۰)، موسوی عاملی (موسوی عاملی، بی‌تا: ۸۶-۸۹)، جعفر سبحانی (سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۴۳-۴۷).)، از این دسته‌اند.

در برابر، برخی از معاصران ادعا کرده‌اند مراد متقدمان از صحیح، خبر موثوق یا معلوم الصدور بوده است. میرزا حسین نوری پس از یادکرد روایاتی در ذیل باب « باب وجوب العمل بأحاديث النبي و الأئمة المنقولة في الكتب المعتمدة و روايتها و صحتها و ثبوتها» می‌نویسند: مراد از

---

۱. فلما تضمنته تلك العبارات [عبارات الكلينى، الصدوق و الشيخ فى ديباجة كتبهم] مما هو صريح في صحة الاخبار بمعنى القطع و اليقين بثبوتها عن المعصومين.

۲. ...أنهم كانوا يطلقون الصحيح على كب حديث اعتضد بما يقتضى اعتمادهم عليه.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

کلمه « صحة» در عنوان باب، همان معنای اصطلاحی صحت نزد متقدمان است که به معنی بودن خبر به‌گونه‌ای است که گمان یا اطمینان به صدور آن از معصوم علیه‌السلام حاصل شود[1] (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج۱۷: ۳۰۲).

کسانی با این ذهنیت از تعریف صحیح قدمایی که در بین معاصران رایج است، عبارت صدوق در مقدمه من لایحضر که می‌گوید: «... و لم أقصد فيه قصد المصنفين في إيراد جميع ما رووه بل قصدت إلى إيراد ما أفتي به و أحكم بصحته و أعتقد فيه أنه حجة فيما بيني و بين ربي...»(ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۳) را این‌گونه ترجمه کرده‌اند: «... و در این کتاب بخصوص نظر نداشتم هر چه به من روایت کرده‌اند همه را بیاورم مانند دیگر مصنفان که آنچه شنیده‌اند می‌آورند، بلکه منظورم این بود که آن دسته از روایاتی که بدان فتوا می‌دهم و به صحت صدورش از معصومین علیهم‌السلام- به هر دلیل- وثوق و قطع دارم و بدان حکم می‌کنم بیاورم و اکنون اعتقادم درباره‌اش چنین است که آن حجت میان من و پروردگارم- که نامش مقدس و قدرتش والا- می‌باشد»! (ابن‌بابویه، ۱۳۶۷ ش، ج۱: ۱۵).

تفسیر عبارت «موثوق به» در آثار متقدمان به «موثوق الصدور» در آثار متعددی که در سال‌های اخیر در موضوع درایه یا تاریخ حدیث به نگارش درآمده، تکرار شده است (مدیر شانه‌چی، بی‌تا: ۴۷[2]؛ مودب، ۱۳۷۸ ش:۳۲؛ نفیسی، ۱۳۸۶ ش:۵۹).

در بسیاری از مقاله‌هایی که درباره تعریف صحیح یا مباحث مربوط به آن‌ها نوشته شده، «موثوق به» را به «موثوق الصدور» تفسیرکرده و درنتیجه ادعا کرده‌اند حدیث صحیح ازنظر متقدمان، حدیثی بوده است که آنان اطمینان به صدور آن از معصوم داشته‌اند و حتی برخی پا را فراتر گذاشته، ادعا کرده‌اند آنان قطع به صدور روایات از معصومان علیهم‌السلام داشتند (ربانی بیرجندی، ۱۳۷۸: ۱۵۰؛ فتاحی زاده و افشاری، ۱۳۹۱: ۱۱۴؛ مسعودی، ۱۳۹۳: ۶؛ قاسم پور

---

۱. قلت المراد بالصحة في عنوان الباب هو المعنى المصطلح عند القدماء و هو كون الخبر يظن و يوثق بصدوره سواء كان سبب الوثوق القرائن الداخلية كالعدالة و الوثاقة أو الخارجية المتعلقة بحال الراوي.

۲. جالب این است به رغم اینکه در ص ۳۱ به صراحت نظر شیخ طوسی بیان می کند که این قرائن مربوط به صحت متن و محتواست و هیچگاه دلالتی بر صحت آنها در واقع ندارد، چون چه بسا که مجعول باشند، در صفحه بعد می نویسد: ملاک صحت نزد متقدمان وثوق و اعتماد به صدور حدیث از معصوم علیه السلام بوده است!

10.22052/hadith.2024.255417.1495

و مختاری هاشم‌آباد، ۱۳۹۵: ۱۱۵؛ ایزدی و هادیان، ۱۳۹۶: ۳۴؛ نصیری، ۱۳۹۶: ۵).

جالب‌توجه اینکه همه این مقالات، به منابعی مانند مقدمه کافی، مشرق الشمسین، ملاذ الاخیار، مقباس الهدایه، اصول الحدیث و احکامه ارجاع داده‌اند، درحالی‌که در همه این منابع به‌هیچ‌وجه اشاره‌ای به اطمینان یا قطع به صدور روایت از معصوم نشده است!

برحسب جستجوی نگارنده، تنها کسی که با دقت تمام به تفاوت قرائن اشاره کرده و کارکرد هر یک را به‌روشنی توضیح داده است، رحمان ستایش است؛ وی در آغاز به خلط بین قرائن در نوشته‌ها اشاره می‌کند و می‌گوید برای مثال می‌بینیم که برخی از اساتید خبر محفوف به قرائن را خبری مي‌دانند که مطابق با آیات قرآن، سنت، عقل یا اجماع باشد؛ اما اشتباه بزرگ در اینجا این است که قرائني ازاین‌دست، قرائنی‌اند که محتوا را تأیید یا حداکثر تصحیح می‌کنند. توضیح آن این است که در این مسئله مغالطه‌ای اتفاق می‌افتد که در واژه عربی مطرح می‌شود. وقتی‌که گفته می‌شود: منظور از حدیث صحیح این است که متن حدیث با قرآن مطابقت داشته باشد؛ این صحیح در برابر بطلان است و ترجمه فارسی آن درست در برابر نادرست است؛ اما در علم درایه حدیث به صحیح، حسن، موثق و ضعیف تقسیم می‌شود که با صحیح به معنای «درست» متفاوت است. در عربی به هر دو صحیح می‌گویند؛ اما یکی، صحیح در برابر بطلان است و صحیح دیگر در برابر موثق و ضعیف و حسن. شیخ طوسی در العده در فصلی با عنوان «فصل فی القرائن التی تدل علی صحة متضمن الاخبار» بیان کرده است که متضمن یا محتوا درست است و صحت را در مقابل بطلان به کار مي‌برد و متذکر می‌شود که ممکن است مضمون روایتی با قرآن بخواند، اما خبر ساختگی باشد؛ یعنی حرف درستي که انتسابش به معصوم درست نیست. این‌ها قراین اعتبار، صحت و صدور نیستند، بلکه قرائن درستي مطلب‌اند (رحمان ستایش، ۱۳۹۵: ۸۳).

با توجه به اینکه در کتاب‌ها و مقالات پیش گفته به متقدمان نسبت داده شده که منظور آنان از حدیث صحیح، حدیثی بوده است که نسبت به صدور آن از معصوم قطع یا اطمینان داشتند، شایسته است با مراجعه به آثار متقدمان این ادعا راستی آزمایی شود. شایسته یادکرد است هرچند دوره متقدمان تا قرن هفتم امتداد دارد، اما با توجه به اینکه محور بحث جوامع حدیثی متقدم است، به بررسی این جوامع بسنده می‌کنیم.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

بررسی مفهوم صحیح در آثار متقدمان

پیش از بررسی مفهوم صحیح در آثار متقدمان، شایسته است به گونه‌های قرائن اشاره شود؛ چه اینکه خبری صحیح دانسته شده که مقرون به قرینه باشد و روشن است که قرائن یک گونه نیستند و نتایج آن‌ها هم یکسان نیستند. به نظر می‌رسد در آثار متأخران و معاصران میان این قرائن خلط شده و درنتیجه، محل نزاع به‌درستی تبیین نشده است. شیخ حر عاملی در خاتمه وسائل، قرائن معتبر را به سه دسته تقسیم می‌کند، این سه دسته عبارت‌اند از: الف) قرائنی که بر ثبوت خبر (صدور خبر) از معصومان علیهم‌السلام دلالت دارد؛ ب) قرائنی که بر صحت مضمون خبر دلالت دارد هرچند احتمال جعلی بودن خبر داده شود (دلالتی بر صدور خبر ندارد)؛ ج) قرائنی که بر ترجیح خبر بر معارض آن دلالت دارد. وی پس از یادکرد این سه دسته، نمونه‌هایی را ذکر می‌کند، اما در بیشتر موارد، مشخص نمی‌کند این قرینه جزو کدام دسته است. تنها پس از یادکرد قرینه ثقه بودن راوی، می‌گوید این قرینه‌ای واضح بر صحت حدیث به معنی ثبوت آن است و در بسیاری موارد از آن علم حاصل می‌شود به‌گونه‌ای که تردیدی باقی نمی‌ماند هرچند مذهب آن راوی فاسد باشد؛ به‌ویژه اگر افزون بر وثاقت، از جلالت در علم و فضل و صلاح برخوردار باشد (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج۳۰: ۲۴۱).

در آثار پیش از کافی، مانند محاسن برقی، الغارات، بصائرالدرجات و... هیچ نشانه‌ای از اینکه آنان از حدیث صحیح نام برده باشند و یا آن را تعریف کرده باشند، وجود ندارد. اول کسی که نامی از اصطلاح «صحیح» برده، کلینی در مقدمه کافی است.

مفهوم «صحیح» ازنظر کلینی

کلینی در مقدمه مفصل کافی، پس از برخی مطالب مقدماتی، به درخواست کسی اشاره می‌کند که از وی خواسته است آثار صحیحه اهل‌بیت علیهم‌السلام را گردآوری کند و در پاسخ وی می‌گوید امیدوار است تألیف کتاب کافی مقصود او را برآورده باشد (کلینی[1]، ۱۴۲۹ ق، ج۱:

---

۱. وذكرت أن أمورا قد أشكلت عليك، لاتعرف حقائقها؛ لاختلاف الرواية فيها، وأنك تعلم أن اختلاف الرواية فيها لاختلاف عللها وأسبابها، وأنك لاتجد بحضرتك من تذاكره وتفاوضه ممن تثق بعلمه فيها. وقلت: إنك تحب أن يكون عندك كتاب كاف يجمع فيه من جميع فنون علم الدين، مايكتفي به المتعلم ويرجع إليه المسترشد، ويأخذ منه من يريد

10.22052/hadith.2024.255417.1495

۱۶). اولا سخن از داوری درباره اختلاف روایات است، روشن است آنگاه می‌توان از داوری درباره اختلاف روایات سخن گفت که روایات دچار اختلاف، شرائط اولیه پذیرش را داشته باشند به‌گونه‌ای که هر یک به‌تنهایی (صرف‌نظر از اختلاف آن‌ها با هم) حجت باشند؛ ازآنجاکه عمل به هر دو امکان‌پذیر نیست، باید چاره‌ای اندیشید و کلینی چاره را در عرضه بر قرآن و رد روایات مخالف قرآن، تطبیق با روایات مخالفان و نپذیرفتن روایات همسو با آنان و پذیرش روایات همسو با اجماع امامیه دانسته است.

ثانیا، این قرائن، جزو دسته سوم قرائن (قرائن مربوط به ترجیح) است که پیش‌ازاین در مطلب نقل شده از شخ حرعاملی آمد، لذا با این قرائن تنها می‌توان حجت را از غیر حجت (معتبر را از غیر معتبر) تشخیص داد، اما نمی‌توان با آن‌ها صدور یا عدم صدور از معصوم را بازشناخت، چه اینکه ای بسا هر دو از امام صادر شده باشند اما صدور آن‌ها به خاطر تقیه بوده است.

ثالثا، کلینی خود اذعان می‌کند با این قرائن، تنها اندکی از روایات متخالف را می‌توان بازشناخت. لذا این ادعا که کلینی نسبت به صدور همه یا بیشتر روایاتی که در کافی آورده، اطمینان یا قطع به صدور داشته است کاملا با این سخن خود کلینی ناسازگار است.

رابعا، کلینی بهترین شیوه در داوری درباره بیشتر روایات متخالف را، تمسک به قاعده «بأیما أخذتم من باب التسلیم وسعکم» می‌داند. با توجه به اینکه ایشان خود معترف است با آن قرائن پیش گفته تنها اندکی را می‌توان بازشناخت، روشن می‌شود که در بیشتر موارد از این قاعده (اخذ یکی از باب تسلیم) استفاده کرده است.

بنابراین، کلینی نه‌تنها صحیح را به «موثوق الصدور» تعریف نکرده است بلکه با توجه به قرائنی که بیان کرده، روشن می‌شود که منظور ایشان از صحیح، حدیث معتبر[۱] و حجت[۲] بوده است

علم الدین والعمل به بالآثار الصحیحة عن الصادقین علیهم السلام والسنن القائمة التي علیها العمل، وبها یؤدی فرض الله- عز وجل- وسنة نبیه صلی الله علیه و آله. وقلت: لو کان ذلك، رجوت أن یکون ذلك سببا یتدارك الله تعالی بمعونته وتوفیقه إخواننا وأهل ملتنا، ویقبل بهم إلی مراشدهم.

۱. خبری که همه یا بیشتر به آن عمل کرده اند و دلیلی بر اعتبار آن از جهت درستی اجتهادی یا ثقه بودن یا حسن آن ارائه شده است (سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۹۱).

۲. حجت عبارت از دلیل عام شرعی است که موجب اثبات یا اسقاط تکلیف دینی می‌شود و مکلف یا مولا می‌تواند

10.22052/hadith.2024.255417.1495

نه حدیث موثوق الصدور، چراکه اولا از مطالب خود کلینی در مقدمه روشن می‌شود که وی درصدد تعیین حجت در صورت ناسازگاری روایات بوده است نه بیان شرایط پذیرش اولیه روایات؛ ثانیا با این قرائن، تنها می‌توان حدیث راجح (معتبر و حجت) در مقام تعارض را مشخص کرد نه صدور از معصوم را[1].

لازم به ذکر است کلینی تنها یک‌بار در متن کافی روایتی را به صحت توصیف می‌کند درحالی‌که این روایت افزون بر ارسال، بنابه تصریح خود کلینی، مخالف اجماع امامیه است (کلینی[2]، ۱۴۲۹ ق، ج۱۳: ۶۱۶)!

مفهوم «صحیح» ازنظر صدوق

شیخ صدوق در مقدمه من لایحضر از فردی به نام شریف الدین أبو عبد الله معروف به نعمت نام می‌برد که از وی درخواست کرده در فقه و حلال و حرام و قوانین و مقررات شرع کتابی بنویسد که همه آنچه را که در موضوعات مختلف فقه (از طهارت تا دیات) تاکنون نوشته است در برداشته باشد و آن را «کتاب من لا یحضره الفقیه» نام‌گذاری کند تا بوقت نیاز بدان مراجعه کرده و مورد اعتماد و اطمینانش باشد و به آن عمل کند (ابن بابویه[3]، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۳). شیخ

بدان احتجاج کند (مظفر، ۱۳۷۹: ۳۷۰).

۱. فاعلم يا أخي- أرشدك الله- أنه لايسع أحدا تمييز شيء مما اختلفت الرواية فيه عن العلماء عليهم السلام برأيه، إلا على ما أطلقه العالم عليه السلام بقوله: «اعرضوها على كتاب الله، فما وافق كتاب الله- عزوجل- فخذوه، وما خالف كتاب الله فردوه». وقوله عليه السلام: «دعوا ما وافق القوم؛ فإن الرشد في خلافهم». وقوله عليه السلام: «خذوا بالمجمع عليه؛ فإن المجمع عليه لاريب فيه». ونحن لانعرف من جميع ذلك إلا أقله، ولا نجد شيئا أحوط ولا أوسع من رد علم ذلك كله إلى العالم عليه السلام، وقبول ما وسع من الأمر فيه بقوله عليه السلام: «بأيما أخذتم من باب التسليم وسعكم».

۲. عدة من أصحابنا، عن أحمد بن محمد، عن علي بن أسباط، عن إسماعيل بن منصور، عن بعض أصحابه: عن أبي عبد الله عليه السلام، قال: «إذا اجتمع أربع جدات- ثنتين من قبل الأم، و ثنتين من قبل الأب - طرحت واحدة من قبل الأم بالقرعة، فكان السدس بين الثلاثة، و كذلك إذا اجتمع أربعة أجداد أسقط واحد من قبل الأم بالقرعة، و كان السدس بين الثلاثة». هذا قد روي و هي أخبار صحيحة، إلا أن إجماع العصابة أن منزلة الجد منزلة الأخ من الأب، يرث ميراث الأخ ... .

۳.... و سألني أن أصنف له كتابا في الفقه و الحلال و الحرام و الشرائع و الأحكام موفيا على جميع ما صنفت في معناه و أترجمه بكتاب من لا يحضره الفقيه ليكون إليه مرجعه و عليه معتمده و به أخذه ... .

10.22052/hadith.2024.255417.1495

صدوق دعوت او را اجابت کرده و درباره این کتاب نوشته است: «... و در این کتاب [به‌طور خاص] قصد نداشتم همچون دیگر مصنفان که هرچه روایت کرده‌اند در کتابشان می‌آورند، همه آن‌ها را بیاورم، بلکه منظورم این بود چیزی (روایتی) بیاورم که به آن فتوا می‌دهم و به صحتش حکم می‌کنم و اعتقاددارم بین حجت میان من و پروردگارم است؛ و تمامی آنچه در این کتاب است گرفته شده از اصول مشهوری است که مورد اعتماد و محل مراجعه است[1].

درباره این ادعای شیخ صدوق چند نکته شایسته یادکرد است:

اولا، صدوق تصریح می‌کند که دیگر مصنفان هر آنچه روایت می‌کنند در کتاب‌هایشان می‌آورند؛ از عبارت چنین استفاده می‌شود که این شیوه‌ای رایج در میان مصنفان بوده است! قطعا منظور از این مصنفان، مصنفان عامه یا افراد عادی نبودند. لذا بر اساس این برداشت از سخن صدوق، این ادعا که متقدمان به صدور روایاتی که در کتاب‌هایشان می‌آوردند، اطمینان یا علم داشتند، قابل‌پذیرش نیست.

ثانیا، از عبارت برمی‌آید که صدوق تنها در این کتاب، این شیوه خاص را در پیش گرفته است، اما در سایر نوشته‌های خود همانند دیگر مصنفان هر آنچه روایت می‌کرده، در کتاب‌هایش می‌آورده است.

ثالثا، هیچ شاهدی وجود ندارد که منظور صدوق از عبارت «أحکم بصحته» وثوق و قطع به صدور از معصوم علیه‌السلام باشد.

رابعا، بر اساس ادعای خود صدوق که می‌گوید شیوه مصنفان آن بوده است که هر چه روایت می‌کردند در کتاب‌هایشان می‌آوردند، چه اطمینانی وجود دارد این اصولی که شیخ صدوق از آن‌ها به‌عنوان اصول مشهوره و کتب معتبره یاد می‌کند همین شیوه (نقل هر چه برای آن‌ها روایت شده) را در گزارش روایات کتاب‌های خود در پیش نگرفته بودند.

در متن من لایحضره الفقیه نیز شواهدی وجود دارد مبنی بر اینکه مراد صدوق از صحیح،

۱.... و لم أقصد فيه قصد المصنفين في إيراد جميع ما رووه بل قصدت إلى إيراد ما أفتي به و أحكم بصحته و أعتقد فيه أنه حجة فيما بيني و بين ربي تقدس ذكره و تعالت قدرته و جميع ما فيه مستخرج من كتب مشهورة عليها المعول و إليها المرجع... .

10.22052/hadith.2024.255417.1495

روایت مطابق قواعد است نه روایتی که به صدور آن از معصوم اطمینان یا علم وجود دارد؛ برخی از این شواهد عبارت‌اند از:

الف) در ذیل روایتی می‌گوید: «قال الفضل بن شاذان هذا حدیث صحیح علی موافقة الکتاب ...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۲۵۹) چه آن را سخن فضل بن شاذان بدانیم و چه سخن صدوق، حاکی از آن است که ازنظر گوینده، مراد از صحیح در این مورد، به معنای صحت مضمون است نه وثوق و یا اطمینان به صدور از معصوم علیه‌السلام.

ب) در موردی پس از رد روایتی به خاطر انقطاع سند و مرسل بودن[1]، می‌نویسد: «و الصحیح من هذا کتاب الله عز و جل دون الحدیث» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج۴: ۳۰۵).

ج) در استدلال بر سی روزه بودن ماه رمضان می‌نویسد: «قال مصنف هذا الکتاب رضي الله عنه من خالف هذه الأخبار و ذهب إلی الأخبار الموافقة للعامة في ضدها اتقي کما یتقی العامة و لا یکلم إلا بالتقیة کائنا من کان إلا أن یکون مسترشدا فیرشد و یبین له فإن البدعة إنما تماث و تبطل بترك ذکرها و لا قوة إلا بالله» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۱۷۱). از این عبارت به‌روشنی برمی‌آید آنچه موجب ترجیح این دسته روایات شده آن است که روایات مخالف آن، موافق با دیدگاه عامه است؛ لذا صدوق بر اساس معیار ترجیح روایات یعنی مخالفت با عامه این دسته را برگزیده است نه اطمینان به صدور این دسته و عدم اطمینان به صدور دسته دیگر.

د) درباره حدیثی می‌گوید: «قال مصنف هذا الکتاب رضي الله عنه و بهذا الحدیث أفتي دون الحدیث الذي رواه.» و در علت ترجیح می‌نویسد: « لأن هذا الحدیث إسناده منقطع و الحدیث الأول رخصة و رحمة و إسناده متصل» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۸۴).

ه) درباره روایتی دیگر می‌گوید: « قال مصنف هذا الکتاب رحمه الله جاء هذا الخبر هکذا فسقته لقوة إسناده ...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۳۴۱).

از همه این موارد برمی‌آید که ازنظر صدوق، حدیث صحیح (معتبر) عبارت است از:

الف) خبری که از سندی استوار برخوردار است، مشروط به آنکه معارض نداشته باشد و در صورت وجود معارض، قرینه یا قرائنی بر ترجیح وجود داشته باشد.

---

۱. «فهو حدیث منقطع إنما هو عن عبد الله بن شداد – عن النبي ص و هو مرسل»

10.22052/hadith.2024.255417.1495

ب) خبری که به‌گونه‌ای درستی مضمون آن اثبات شود هرچند ازنظر سندی دارای ضعف باشد. البته صدوق در مواردی هم تنها به یادکرد واژه صحیح بسنده کرده بدون اینکه مراد خود از آن را به‌طور صریح بیان کند، اما در هیچ موردی علت توصیف روایتی به صحت را، وثوق یا علم به صدور بیان نکرده است؛ هرچند استواری سند به‌ویژه آنگاه‌که همراه با سایر قرائن صدور باشد موجب وثوق به صدور از معصوم می‌شود، اما بین صحت مضمون و صدور از معصوم ملازمه‌ای وجود ندارد یا دست‌کم در آثار صدوق شاهد ادعای چنین ملازمه‌ای نیستیم.

مفهوم «صحیح» ازنظر شیخ طوسی

شیخ طوسی در تهذیب، روایات متعددی را به جهت ارسال سند یا ضعف راوی، رد می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج۱: ۱۰۹، ۱۲۴، ۱۴۰ و ۴۱۵؛ ج۶: ۱۶۸؛ ج۷: ۳۰ و ۳۲۵؛ ج۸: ۲۵۷؛ ج۹: ۷۶، ۲۶۶، ۳۱۳، ۳۳۱ و ۳۷۹)، اما در هیچ موردی، دیده نمی‌شود که روایت ضعیف السندی را به خاطر وثوق یا قطع به صدور از معصوم علیه‌السلام بپذیرد.

تمام تکیه شیخ طوسی در مقدمه استبصار بر سند است؛ وی خبر را به دو قسم متواتر و آحاد تقسیم می‌کند و خبر آحاد را نیز در دو قسم همراه با قرائن و بدون قرائن دسته‌بندی می‌کند، عمل به خبر متواتر و خبر محفوف به قرینه را عمل به علم می‌داند و عمل به خبر واحد بدون قرینه را با شرایطی جایز می‌داند. همان‌طور که روشن است سخنی از وثوق یا علم به صدور روایت از معصوم به میان نیاورده است (طوسی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱: ۲). افزون بر این، در متن کتاب در موارد متعددی روایت را به خاطر ارسال و یا ضعف راوی رد می‌کند (طوسی، ۱۳۹۰ ق: ج۱: ۴۰، ۴۸، ۱۱۱، ۲۳۷، ۳۷۲؛ ج۳: ۲۲، ۲۸ و ۱۵۵)، اما در هیچ موردی دیده نمی‌شود که بگوید این روایت مرسل یا ضعیف‌السند را به جهت آنکه وثوق یا علم به صدور آن دارم، می‌پذیرم.

شیخ طوسی در مقدمه عده نظرخود را به‌طور صریح بیان می‌کند؛ وی با عبارت «القرائن التي تدل على صحة متضمن الأخبار التي لا توجب العلم أربع أشياء» (طوسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۱۴۳)، قرائن صحت مضمون روایت را برمی‌شمارد که عبارت‌اند از: مطابقت با حکم عقل و مقتضیات آن، موافقت با کتاب و مطابقت با اجماع امامیه. البته بلافاصله توضیح می‌دهد که

10.22052/hadith.2024.255417.1495

همسویی با اجماع تنها بر صحت مضمون خبر دلالت می‌کند و نمی‌توان اجماع عالمان امامیه را دلیل درستی خود خبر قرار داد چه اینکه امکان دارد دلیل آنان، چیز دیگری یا خبری غیرازاین خبر باشد[1].

در ادامه به‌صراحت می‌گوید: تمامی این قرائن بر صحت مضمون اخبار آحاد دلالت دارد، اما بر صحت این اخبار درواقع دلالت ندارد زیرا بیان کردیم که امکان دارد این اخبار برساخته باشد هرچند با این ادله همسو باشد[2].

روشن است که مراد شیخ طوسی از قرائن، قرائن دسته دوم است یعنی قرائنی که تنها بر صحت مضمون خبر دلالت دارد.

جمع‌بندی نظر متقدمان

از بررسی جوامع حدیثی متقدم روشن شد که ازنظر آنان حدیث صحیح، حدیث مقرون به قرینه بوده است اما آنچه به‌عنوان قرائن در مقدمات این کتاب‌ها یا در متون آن‌ها آمده، قرائن صحت مضمون (دسته دوم) و یا قرائن ترجیح (دسته سوم) است؛ البته روشن است که این دو دسته در بیشتر موارد یکسان هستند و به‌عبارت‌دیگر، کارکرد یکسان دارند، قرائنی مانند موافقت با کتاب، سنت قطعی، عقل، اجماع مسلمانان یا امامیه، مشهور امامیه، ضروریات دین، احتیاط و نیز عدم احتمال تقیه هم می‌توانند به‌عنوان قرائن صحت مضمون تلقی شوند و هم قرائن ترجیح؛ البته روشن است که قرینه «عدم وجود معارض» تنها قرینه صحت مضمون است اما نمی‌تواند قرینه ترجیح باشد.

همان‌طور که در کلام شیخ طوسی در مقدمه عده دیده شد، این قرائن قاصر از اثبات صدور از معصوم هستند زیرا امکان دارد حدیثی همسو با همه یا بیشتر این قرائن باشد درعین‌حال برساخته باشد.

---

۱. و لا یمکننا أیضا أن نجعل إجماعهم دلیلا علی صحة نفس الخبر، لأنهم یجوز أن یکونوا أجمعوا علی ذلك عن دلیل غیر هذا الخبر، أو خبر غیر هذا الخبر و لم ینقلوه استغناء بإجماعهم علی العمل به و لا یدل ذلك علی صحة نفس هذا الخبر.

۲. فهذه القرائن کلها تدل علی صحة متضمن أخبار الآحاد و لا یدل علی صحتها أنفسها، لما بیناه من جواز أن تکون الأخبار مصنوعة و إن وافقت هذه الأدلة،

10.22052/hadith.2024.255417.1495

قرائنی که می‌تواند صدور از معصوم را اثبات کند، عمدتا همان قرائنی هستند که شیخ بهایی در مشرق الشمسین از آن‌ها یادکرده و در ضمن قرائن یاد شده در خاتمه وسائل الشیعه آمده است، این قرائن عبارت‌اند از:

وجود روایت در بسیاری از اصول چهارصدگانه؛ تکرار روایت در یک یا دو اصل یا بیشتر با سلسله اسناد متعدد و معتبر؛ وجود روایت در اصلی [از اصول چهارصدگانه] که انتساب آن به یکی از اصحاب اجماع (که در رجال کشی یا شیخ طوسی ادعا شده) معروف و مشهور باشد؛ روایت در یکی از کتاب‌هایی آمده باشد که بر ائمه علیهم‌السلام عرضه شده و ائمه علیهم‌السلام مؤلف آن را مدح و تمجید کرده‌اند، مانند کتاب عبیدالله حلبی که بر امام صادق علیه‌السلام عرضه شد و کتاب‌های یونس بن عبدالرحمن و فضل بن شاذان که بر امام عسکری عرضه شد؛ روایت از یکی از کتاب‌هایی نقل شود که اعتماد و اطمینان به آن در میان پیشینیان رایج بوده، چه مؤلف آن شیعه باشد؛ مانند کتاب الصلاة حریز بن عبدالله سجستانی، کتب بنی‌سعید و علی بن مهزیار و چه شیعه نباشد؛ مانند کتاب حفص بن غیاث قاضی و حسین بن عبیدالله سعدی و کتاب قبله علی بن حسن طاطری (عاملی، محمدبن حسین، ۱۴۱۴ ق: ۲۶- ۲۹).

دراین‌باره چند نکته شایسته یادکرد است:

الف) قرائنی که شیخ بهایی از آن‌ها یادکرده است در کافی، تهذیب و استبصار هیچ نشانی از آن‌ها وجود ندارد! نه‌تنها در مقدمه این کتاب‌ها و نه در متون آن‌ها، هیچ اشاره‌ای به این قرائن نشده، بلکه از قرائن دیگری مانند موافقت با کتاب، سنت، اجماع و ... سخن به میان آمده که شیخ بهایی آن‌ها را نیاورده است. شیخ بهایی هم مستند ادعای خود را بیان نکرده است.

ب) تنها یک مورد از آنچه شیخ بهایی از آن‌ها یاد کرده مانند اخذ از کتب و اصول مشهور، در عبارت شیخ صدوق در مقدمه من لایحضر آمده است، اما از سایر موارد در مقدمه و متن من لایحضر هیچ نشان و اثری نیست!

ج) هیچ‌کس قبل از شیخ بهایی ادعا نکرده این موارد، قرائن متقدمان بر اعتبار حدیث بوده است و بیشتر کسانی که بعد از شیخ بهایی، از این قرائن یادکرده‌اند، آن‌ها را از شیخ بهایی نقل کرده‌اند.

د) حتی شیخ بهایی ادعا نکرده که قدما از طریق این قرائن اطمینان به صدور حدیث از معصوم

10.22052/hadith.2024.255417.1495

پیدا می‌کردند، بلکه صرفا گفته است: « ... بل کان المتعارف بینهم إطلاق الصحیح علی کل حدیث اعتضد بما یقتضي اعتمادهم علیه، أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون الیه» (عاملی، محمدبن حسین، ۱۴۱۴ ق: ۲۶). البته بر این باوریم تنها قرائنی که در صورت وجود می‌تواند موجب اطمینان به صدور حدیث شود همین مواردی است که شیخ بهایی از آن‌ها نام برده، البته شیخ بهایی خود اذعان می‌کند که این قرائن در زمان ایشان (قرن دهم) وجود ندارند؛ بنابراین کسانی از معاصران که ادعا می‌کنند شیوه ما در پذیرش احادیث شیوه قدماست، چگونه از این قرائنی که اکنون موجود نیستند، استفاده می‌کنند؟

نتیجه‌گیری

۱. بدون تردید، خبر صحیح ازنظر متقدمان، خبری بوده است که همراه با قرینه‌ای بوده که اقتضای اعتماد را داشته است.

۲. در برخی از آثار متأخران و در بسیاری از کتاب‌ها و مقالات دوره معاصر ادعا شده که خبری ازنظر متقدمان صحیح بوده که اطمینان یا علم به صدور آن از معصوم داشته‌اند.

۳. هیچ مطلبی در جوامع متقدم وجود ندارد که نشان از آن داشته باشد که خبر صحیح ازنظر آنان، خبری بوده است که اطمینان یا علم به صدور آن از معصوم داشته‌اند، بلکه شیخ طوسی تصریح می‌کند قرائنی که وی از آن‌ها به‌عنوان قرائن صحت یاد می‌کند منافاتی با برساخته بودن خبر ندارد.

۴. در برخی آثار دوره متأخران و در بسیاری از آثار دوره معاصر، بین قرائن اثبات صدور، قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح خلط شده و همین منجر به سوءبرداشت شده است. قرائنی که در آثار متقدمان از آن‌ها نام برده شده، عبارت از قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح هستند؛ این قرائن که هم‌اکنون هم در دسترس بوده و در مباحث فقهی و حدیث مورد استفاده هستند، تنها می‌توانند صحت مضمون را تأیید و یا خبر راجح را در صورت تعارض تعیین کنند، اما از اثبات صدور از معصوم قاصر هستند. قرائنی که شیخ بهایی از آن‌ها نام برده، هرچند می‌توانند نسبت به صدور روایت از معصوم اطمینان ایجاد نمایند، اما اولا مشخص نیست شیخ بهایی از کجا به دست آورده است که قرائن آن‌ها این موارد بوده است و ثانیا بنا به‌تصریح خود شیخ

10.22052/hadith.2024.255417.1495

بهایی از بین رفته‌اند.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

منابع

ابن بابویه، محمدبن علی. (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. قم: موسسه انتشارات اسلامی.

ابن بابویه، محمدبن علی. (۱۳۶۷ ش). من لا یحضره الفقیه. مترجمان علی اکبر غفاری، محمد جواد غفاری و صدر بلاغی. چاپ اول. تهران: نشر صدوق.

استرآبادی، محمد امین. (۱۴۲۶ ق). الفوائد المدنیه. قم: موسسه انتشارات اسلامی.

ایزدی، مهدی و هادیان، مهدی. (۱۳۹۶). صحت احادیث «الکافی»: مقایسه و نقد دیدگاه سه حدیث پژوه معاصر. مطالعات قرآن و حدیث، ۲: ۱۳۰ - ۲۰۵.

بحرانی، یوسف. (بی تا). الحدائق الناضره فی احکام العترة الطاهره. قم: موسسه انتشارات اسلامی.

بهاءالدین عاملی، محمدبن حسین. (۱۴۱۴ ق). مشرق الشمسین و إکسیر السعادتین مع تعلیقات الخواجوئی. چاپ ۲. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: موسسة آل البیت علیهم السلام.

ربانی بیرجندی، محمد حسن. (۱۳۷۸). وثوق صدوری و وثوق سندی و دیدگاهها. نشریه فقه، ۱۹ و ۲۰، ۱۴۵- ۲۰۷.

رحمان ستایش، محمدکاظم. (۱۳۹۵). نگاه قدما به وثوق صدوری در اعتبارسنجی روایات. رهنامه پژوهش. ۲۳ و ۲۴، ۸۲ -۸۶.

سبحانی، جعفر، اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرایه. (۱۴۱۹ ق). چاپ ۲. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۰۷ ق). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۹۰ ق). الإستبصار فیما اختلف من الأخبار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۱۷ ق). العدة في أصول الفقه. قم: تیزهوش.

عاملی، حسن بن زین‌الدین، (۱۳۶۲ ش)، منتقی الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان، قم: جامعه مدرسین.

فتاحی زاده، فتحیه و افشاری، نجمیه. (۱۳۹۱). جایگاه نقد حدیث در وسائل الشیعه. تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۹: ۱۰۹- ۱۴۴.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ ق). الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمومنین علی علیه‌السلام.

قاسم پور، محسن و مختاری هاشم‌آباد، ابوطالب. (۱۳۹۵). مبنای متن محورانه علامه مجلسی در انتخاب مصادر و احادیث بحار الأنوار با تأکید براحادیث ناظر بر امامت. علوم حدیث. ۸۰: ۱۰۶-۱۳۷.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق). الکافي (ط - دار الحدیث). قم: دارالحدیث للطباعة و النشر.

مامقانی، عبدالله. (۱۴۲۸ ق). مقباس الهدایه فی علم الدرایه. قم: دلیل ما

مجلسی، محمدتقی بن مقصودعلی. (۱۴۰۶ ق). روضة المتقین في شرح من لا یحضره الفقیه (ط - القدیمة). قم: موسسه فرهنگی کوشانپور.

مدیر شانه‌چی، کاظم. (بی تا). درایة الحدیث. قم: جامعه مدرسین.

مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۹۳) چیستی، روش تعامل و کارآمدی روایات تفسیری ضعیف السند. نشریه تفسیر اهل‌بیت ۲ / علیهم‌السلام، ۵ - ۲۵.

مظفر، محمد رضا. (۱۳۷۹ ش). اصول الفقه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

مودب، سید رضا. (۱۳۷۸ ش). علم الحدیث، پژوهشی در مصطلح الحدیث یا علم الدرایه. چاپ اول. قم: انتشارات احسن الحدیث.

موسوی عاملی (صدر)، سید حسن. (بی تا). نهایه الدرایه فی شرح الوجیزه للشیخ البهایی، تصحیح ماجد الغرباوی. تهران: نشر مشعر.

میرداماد (حسینی استرآبادی)، محمدباقر. (۱۴۲۲ ق). الرواشح السماویه، قم: دارالحدیث.

نصیری، علی. (۱۳۹۶). ناکارآمدی تقسیم رباعی احادیث با توجه به کاستی‌های منابع رجالی. آموزه هاي حدیثي. ۲: ۵.

نفیسی، شادی. (۱۳۸۶). درایةالحدیث، بازپژوهشی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین. تهران: سمت.

نوری، حسین بن محمد تقی. (۱۴۰۸ ق). مستدرك الوسائل و مستنبط المسائل. چاپ اول. قم.

10.22052/hadith.2024.255417.1495

References

Baḥrānī, Y. (n.d.). Al-Hada'iq al-Nadirah fi Ahkam al-Itrah al-Tahirah. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]

Fayḍ al-Kāshānī, M. M. (1986). Al-Wafi. Isfahan: Maktabat al-Imam Amir al-Mu'minin. [In Arabic]

Fattāḥīzādeh, F., & Afshārī, N. (2012). Jāygāh-e Naqd-e Ḥadīth dar Wasāʾil al-Shīʿah. Researches of Qur'an and Hadith Sciences, 9, 109-144. [In Persian]

Ḥurr al-ʿĀmilī, M. b. Ḥ. (1989). Tafsil Wasail al-Shi'ah ila Tahsil Masa'il al-Shari'ah. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]

Ibn Bābawayh, M. b. A. (1993). Man la Yahduruhu al-Faqih. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]

Ibn Bābawayh, M. b. A. (1988). Man la Yahduruhu al-Faqih (A. A. Ghaffari, M. J. Ghaffari, & S. Balaghi, Trans.). Tehran: Nashr-e Saduq. [In Persian]

Īzādī, M., & Hādiyān, M. (2017). The authenticity of hadiths in Al-Kāfī: Comparison and critique of three contemporary hadith scholars' views. Qur'an and Hadith Studies[In Persian] .205-130 ,2 ,

Kulaynī, M. b. Y. (2008). Al-Kāfī. Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]

Māmqānī, A. (2007). Miqbas al-Hidayah fi Ilm al-Dirayah. Qom: Dalil-e Ma. [In Arabic]

Majlisī, M. T. (1986). Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man la Yahduruhu al-Faqih. Qom: Mu'assasah-ye Farhangi-ye Kushanpur. [In Arabic]

Masʿūdī, A. (2014). Chīstī, Ravesh-e Taʿāmol va Kārāmadī-ye Revāyāt-e Tafsīrī-ye Zaʿīf al-Sanad. Journal of Ahl al-Bayt Exegesis, 2, 5-25. [In Persian]

Mudīr Shānehchī, K. (n.d.). Dirayat al-Hadith. Qom: Jami'eh-ye Mudarrisin. [In Persian]

Mūsavī ʿĀmilī (Ṣadr), S. Ḥ. (n.d.). Nihayat al-Dirayah fi Sharh al-Wajizah li al-Shaykh al-Baha'i (M. Gharbawi, Ed.). Tehran: Nashr-e Mash'ar. [In Arabic]

Muẓaffar, M. R. (2000). Usul al-Fiqh. Qom: Daftar-e Tablighat-e Islami. [In Arabic]

Nafīsī, S. (2007). Dirayat al-Hadith: A Re-examination of Hadith Terminologies from the Perspective of Both Schools. Tehran: SAMT. [In Persian]

Naṣīrī, A. (2017). Nākārāmadī-ye Taqsīm-e Robāʿī-ye Aḥādīth bā Tavajjoh be Kāstīhā-ye Manābeʿ-e Rijālī. Hadith Doctrines, 2, 5. [In Persian]

Nūrī, Ḥ. b. M. T. (1988). Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]

Qāsempour, M., & Mokhtārī Hāshemābād, A. (2016). Allamah Majlisī's text-centered approach in selecting sources and hadiths of Bihar al-Anwar with emphasis on hadiths concerning Imamate. Ulum-I Hadith, 80, 106-137. [In Persian]

10.22052/hadith.2024.255417.1495

Rabbānī Birjandī, M. Ḥ. (1999). Vuthūq-e Ṣudūrī va Vuthūq-e Sanadī va Didgāhhā. Journal of Fiqh, 19-20, 145-207. [In Persian]

Raḥmān Setāyesh, M. K. (2016). Negāh-e Qodamā be Vuthūq-e Ṣudūrī dar Eʿtebār-sanjī-ye Revāyāt. Rahnameh-ye Pajuhesh, 23-24, 82-86. [In Persian]

Shaykh al-Bahāʾī, M. b. Ḥ. (1994). Mashriq al-Shamsayn wa Iksir al-Sa'adatayn. Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyyah. [In Arabic]

Subḥānī, J. (1999). Usul al-Hadith wa Ahkamuhu fi Ilm al-Dirayah. Qom: Mu'assasat al-Imam al-Sadiq. [In Arabic]

Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1987). Tahdhib al-Ahkam. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]

Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1970). Al-Istibsar fima ikhtalafa min al-Akhbar. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]

Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1996). Al-Uddah fi Usul al-Fiqh. Qom: Tizhush. [In Arabic]

ʿĀmilī, Ḥ. b. Z. (1983). Muntaqa al-Juman fi al-Ahadith al-Sihah wa al-Hisan. Qom: Jami'eh-ye Mudarrisin. [In Arabic]